

Євген Рачков
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
evhen.rachkov@gmail.com

**«БУТИ СОНЦЮ НАД НАШИМ МІСТОМ»:
ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР СВЯТКОВИХ ТРАДИЦІЙ
ХАРКОВА В ПІЗНЬОРАДЯНСЬКІ ЧАСИ¹**

Розділ присвячено святковим традиціям Харкова 1960–1980-х рр. як складнику гетерогенного культурно-символічного простору радянського міста. Зазначається, що свята були складником радянської ідеології та водночас слугували важливим засобом символічної репрезентації міста. Починаючи з 1960-х рр. характерними рисами радянських символічних і ритуальних практик були стандартизація та певне спрощення. Водночас, починаючи з другої половини 1980-х рр., відбувалися «винайдення» нових міських традицій та диверсифікація міського святкового ландшафту, що поєднував різні частини міста. Характерними рисами нових свят (наприклад, Дня міста Харкова) стала їх певна карнавалізація. Наголошується, що святковий простір Харкова в пізньорадянські часи значною мірою утверджував специфіку міста і впливав на ідентичність містян.

Ключові слова: Харків, радянське місто, святковий простір, символічні та ритуальні практики.

Радянські традиції, виражені в символічних і ритуальних практиках, були важливим складником культурно-символічного простору міст СРСР. Повною мірою це стосується провінційних міст, які у власний спосіб відтворювали

¹ Дослідження виконано в межах наукового проекту «CityFace: Practices of the Self-Representation of Multinational Cities in the Industrial and Post-Industrial Era» (<https://cityface.org.ua/>), що реалізовувалося за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

столичні символічні форми та наративи. Провінційні радянські міста були яскравими прикладами, з одного боку, централізованого «винайдення традицій»², а з іншого – конструювання локальної ідентичності в пізньорадянські часи. В розділі ми розглянемо просторовий вимір святкових традицій одного з таких провінційних міст – Харкова – впродовж 1960–1980-х рр. Саме в цей час зростає кількість радянських регіональних свят і поступово збільшуються масштаби «народних гулянь». Водночас відбувається консервація усталених ритуальних зразків, які були закладені в радянський святковий календар протягом 1920–1930-х рр.

Слід відзначити, що постійно змінювані та взаємопов'язані концептуальні простори і ландшафти міста відзначаються низкою характеристик, зокрема для них притаманні символічні властивості, за допомогою яких містяни підтверджують свою прихильність певним соціокультурним цінностям. Носієм та одночасно виразником останніх слугує символічний простір міста, який являє собою поєднання матеріальних і нематеріальних складників. Гетерогенний за своєю природою, символічний простір міста включає й «об'єкти» (на кшталт монументальних місць пам'яті), і «дії» (передусім міські традиції). Наприклад, зміни символічних архітектурних домінант, руйнування старих чи спорудження нових пам'ятників і меморіальних дошок, перейменування назв вулиць і площ стають проявами символічного кодування та перекодування міського простору. Водночас міські традиції слугують різновидами символічного колективного тексту міста, формою його символічної репрезентації, проте вони є актами скоріше експресивними, ніж інструментальними. Мнемонічний ефект міських традицій полягає в унаочненні культурних цінностей спільноти, виявленні та утвердженні існуючих суспільних відносин і соціальної дійсності.

Загалом радянським символічним і ритуальним практикам присвячена значна кількість робіт, авторами яких є не лише історики, а й культурні антропологи, культурологи, соціологи та представники інших наукових дисциплін³. У дослідженнях радянських символічних і ритуальних практик можна виділити кілька загальних тенденцій. По-перше, переважна більшість робіт присвячена радянським традиціям 1920–1950-х рр., натомість свята пізніших часів нерідко визнаються такими, що не зазнали значних трансформацій, а тому не потребують окремого дослідження. По-друге, переважна більшість досліджень присвячена традиціям радянського «червоного календаря», тобто масовим державним радянським святкам та їхнім символічним атрибутам. По-третє, особливу увагу

² Див.: Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge etc.: Cambridge UP, 1983).

³ Див., напр.: Штефан Плаггенборг, *Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма* (Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000); Мальте Рольф, *Советские массовые праздники*, пер. с нем. В. Т. Алтухова (Москва: РОССПЭН, 2009); Алексей Юрчак, *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*, пер. с англ. (Москва: Новое литературное обозрение, 2014); Сергій Єкельчик, *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни* (Київ: Laurus, 2018).

дослідники звертають на символічні та ритуальні практики столичних міст. Традиції провінційних радянських міст визнаються переважно такими, що наслідують, копіюють і відтворюють столичні символічні форми та зразки. Протягом радянських часів нові традиції, свята й звичаї знайшли широке висвітлення у відверто пропагандистських роботах радянських авторів⁴. Основною метою таких робіт було роз'яснення специфіки радянської святкової культури. Вони можуть розглядатися як своєрідні інструкції, що містять конкретні приклади дозволених владою символічних форм (від музики та пісень до одягу та ужиткових елементів обрядовості).

Починаючи з 1990-х рр. усе більше дослідників фокусують увагу на змісті та репрезентаційних властивостях радянських символічних і ритуальних практик. Натомість ми пропонуємо розширити цей фокус та звернути увагу на генезис святкового простору як засобу інтертекстуальної репрезентації міста. Важливо не лише зафіксувати трансформації складників символічного простору, а й здійснити процедуру його декодування, визначивши зрештою його вплив на конструювання колективної міської ідентичності. Слід визнати, що символічний простір радянського міста значною мірою утверджував його специфіку та впливав на ідентичність містян, наповнював життєвий світ його мешканців певним змістом і ціннісними орієнтаціями.

Загалом радянські символічні та ритуальні практики детермінували сприйняття міста його мешканцями та сприяли конструюванню усталених стереотипів, що стали складниками культурної пам'яті міста. Натомість власне символічний простір Харкова був детермінований колективними уявленнями містян, які становили основу «великого стилю/образу» радянського індустріального міста. За цих умов символічний простір являв собою сукупність візуальних носіїв, які були одним із видів символічних посередників, що пов'язували містян і міське середовище. Роль елементів символічного простору полягала в акумулюванні, відтворенні й трансляції культурних смислів міста, які утворювали візуальну матрицю міської пам'яті⁵.

Слід відзначити, що радянська пропаганда зображувала Харків переважно як місто «індустріальне», «місто робітничої слави» тощо. Наприклад, присвячений Харкову випуск журналу «Україна» за 1971 р. починається характеристикою Харкова як «міста героїчних революційних і трудових традицій, колиски радянської влади на Україні, визначного індустріального та наукового і культурного центру республіки»⁶. Зазначена характеристика Харкова загалом є типовою для опису

⁴ Див., напр.: Владимир Руднев, *Советские обычаи и обряды* (Ленинград: Лениздат, 1974); Людмила Тульцева, *Современные праздники и обряды народов СССР* (Москва: Наука, 1985); В. И. Воловик, В. В. Данков, Г. П. Ерхов и др., *Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации* (Москва: Профиздат, 1986).

⁵ Див.: Наталья Федотова, «Визуальные носители культурной памяти города (на примере Великого Новгорода)», *ПРАЕГМА* 2 (20) (2019): 42–62, <https://doi.org/10.23951/2312-7899-2019-2-42-62>.

⁶ *Журнал «Україна»*, № 36 (вересень 1971): 1.

більшості великих радянських міст і цілком відповідає радянському тоталітарному дискурсу, для якого, зокрема, були характерними лозунговість і пропагандистський триумфалізм. Водночас характерною особливістю радянського Харкова була конкуренція кількох міських міфів, насамперед «столичного» та «індустріального». Нагадаємо, що протягом 1919–1934 рр. Харків був столицею Української Соціалістичної Радянської Республіки. Проте справжній статус, соціальна та культурна роль міста протягом першої половини ХХ ст. залишалися невизначеними. Одночасно Харків був одним із найбільших промислових, культурних і наукових міст СРСР. У другій половині ХХ ст. у місті нараховувалося кількасот промислових підприємств та понад 20 вищих навчальних закладів (більше, ніж у Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську та інших містах УРСР)⁷. У місті реалізувалися масштабні інфраструктурні проекти⁸. Отже, репрезентований радянською пропагандою образ Харкова був доволі строкатим, характеризувався фрагментарністю.

Як відзначає Олексій Юрчак, радянський «авторитетний дискурс» складався з візуального, практичного, просторового та інших складників⁹. Протягом 1960–1980-х рр. особлива увага приділялася місцю проведенню урочистостей. Насамперед це були міські майдани та проспекти, а також міські парки та сади, зали та кімнати в клубних закладах, Палаці і Будинки культури, Палаці й Будинки урочистих подій, Будинки трауру, архітектурне проектування яких мало відповідати «потребам соціалістичної обрядності».

Починаючи з 1930-х рр. головним просторовим об'єктом Харкова та основним місцем проведення міських урочистостей був майдан Дзержинського (нині – майдан Свободи) – один із найбільших у Східній Європі міських майданів. Зокрема, тут розташовувалися два головні архітектурні символи радянського Харкова – Будинки державної промисловості (Держпром) (перша виставна споруда в Україні)¹⁰ та 20-метровий пам'ятник Леніну. Пам'ятник було встановлено в листопаді 1963 р. Він закріпив за архітектурним комплексом майдану статус «центральної частини міста», перетворив його на головну пам'ятку Харкова. Традиція покладання квітів до пам'ятника під час урочистих церемоній, іноземними делегаціями, нареченими, випускниками навчальних закладів, піонерами дозволило майдану набути особливого «genius loci»¹¹. Майдан став простором

⁷ Див.: М. Чмихало, О. Мамонтов, ред., Харків: *Статистичний збірник до 350-річчя* (Харків: Фактор, 2004); Герман Арсенев и др., сост., *Справочник для поступающих в высшие учебные заведения СССР в 1991 году* (Москва: Высшая школа, 1991).

⁸ Зокрема, в 1975 р. було введено в експлуатацію перші станції Харківського метрополітену – другого в Україні після Київського. З 1970-х рр. у Харкові розпочалася масова забудова Салтівського житлового масиву – одного з найбільших в Україні. Див.: Сергей Куделко и Людмила Тарасова, *Харков: хроника столетий* (Харьков: Издательство САГА, 2010).

⁹ Алексей Юрчак, *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*, пер. с англ. (Москва: Новое литературное обозрение, 2014), 92.

¹⁰ Див.: Микола Чехунов, ред., *Держпром: Кроки в історії* (Харків: Раритети України, 2018).

¹¹ Див.: Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture* (New York: Rizzoli, 1980).

життєвого досвіду містян і приїжджих, які екзистенційно переживали це місце та символічно взаємодіяли з ним. Майдан був місцем проведення головних офіційних урочистостей в День міжнародної солідарності трудящих (1 травня), День визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників (23 серпня), День Жовтневої революції (7 листопада), в річниці Радянського Союзу та Леніна тощо. З нагоди цих та інших свят місто пишню прикрашалося радянською святковою атрибутикою, центральне місце в якій належало радянській державній та партійній символіці. Саме на майдані відбувалися найбільш масові військові паради та урочисті марші.

Одночасно майдан був місцем масових гулянь (наприклад, під час святкування Нового року) та проведення масових спортивних заходів. Наприклад, у серпні 1987 р. до 100-річчя створення першого велосипедного клубу Харкова та Дня фізкультурника на майдані Дзержинського було проведено масовий велофестиваль. Дві тисячі його учасників проїхали на велосипедах центральною частиною міста. Фестиваль супроводжувала виставка, на якій демонструвалися розробки Харківського велосипедного заводу, історичні зразки велосипедів кінця XIX ст. і саморобні велосипеди¹².

Серед популярних у містян монументальних місць пам'яті, присвячених «Великій Жовтневій соціалістичній революції» як центральному елементу радянської міфології, слід назвати Пам'ятник борцям Жовтневої революції, встановлений у листопаді 1957 р. (з нагоди 40-річчя Комуністичної партії України в 1958 р. біля підніжжя пам'ятника було запалено вогонь Вічної слави), а також Монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні, встановлений у листопаді 1975 р. Обидва пам'ятники стали невід'ємними складниками культурно-символічного простору радянського міста «робітничої слави».

Один із головних архітектурних символів Харкова – Держпром – на обкладинці журналу «Україна» (№ 36, вересень 1971).

¹² «Святковий велофестиваль». *Вечірній Харків*, № 185 (12 серпня 1987): 4.

*Монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні.
Пам'ятник борцям Жовтневої революції (видова листівка, 1985 р.).*

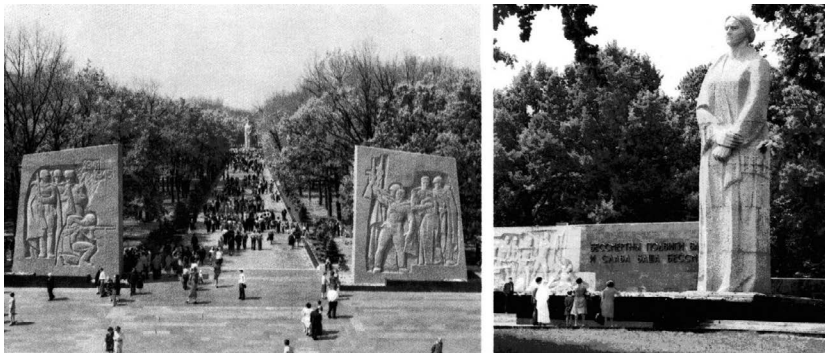
Не випадково наприкінці 1980-х рр. саме ці монументальні місця пам'яті стали традиційним місцем маніфестацій для прихильників комуністичного режиму.

Протягом 1960–1980-х рр. головним міським святом був День визволення Харкова від німецько-фашистських загарбників, а головним міським монументальним місцем пам'яті, пов'язаним з війною, був Меморіальний комплекс Слави (Меморіал), відкритий у Лісопарку в 1977 р. Центральна фігура комплексу – 12-метрова скульптура жінки (уособлення Матері-Вітчизни). До цього основним місцем ушанування пам'яті загиблих у роки війни була братська могила в Лісопарку, яку прикрашали скульптури жінки та солдата. Саме до Лісопарку приходили вшанувати пам'ять загиблих у День визволення Харкова (23 серпня), День Перемоги (9 травня), річницю визволення України (28 жовтня), річницю початку війни (22 червня) тощо. Сценарій ушанування пам'яті загиблих включав кілька обов'язкових елементів: покладання вінків до Меморіалу від партійних організацій і підприємств міста та області, запрошених делегацій; виконання гімну Радянського Союзу; бойовий салют; почесну варту із солдатів Харківського гарнізону та курсантів міських військових училищ; зустріч ветеранів.

Ушанування пам'яті загиблих у роки Другої світової війни було складником різноманітних урочистостей, безпосередньо не пов'язаних з війною. Наприклад, 1988 р. у Харкові проходили заходи з нагоди 1000-річчя введення християнства на Русі. В межах святкування відбулася міська хода, яка, крім іншого, включала покладання квітів до Меморіального комплексу Слави в Лісопарку¹³.

Серед традиційних місць ушанування пам'яті загиблих у роки війни (особливо тих, хто загинув у боях за Харків) слід також назвати 12-метровий Пам'ятник

¹³ Г. Сисоєв, «Срібні дзвони тисячоліття. Урочистості з нагоди тисячоліття введення християнства на Русі відбулися в нашому місті», *Вечірній Харків*, № 163 (15 липня 1988): 4.

Меморіальний комплекс Слави (видова листівка, 1985 р.).

Воїнам-визволителям, встановлений у 1981 р. на вулиці із символічною назвою «23 Серпня», а також Пам'ятник Харківським Дивізіям, встановлений у 1973 р. на однойменній вулиці Харківських Дивізій.

У радянські часи особливого значення в символічному просторі Харкова набув 16,5-метровий пам'ятник Тарасові Шевченку, що вважається одним із найкращих у світі пам'ятників Кобзарю, та територія навколо монумента в Саду імені Шевченка. Пам'ятник було споруджено 1935 р. неподалік майдану Держинського, на місці пам'ятника засновнику Імператорського Харківського університету Василю Каразіну. Протягом радянської доби пам'ятник Тарасові Шевченку перетворився на один із монументальних символів Харкова¹⁴. В другій половині 1980-х рр. посилення відкритості радянської культури щодо національних святкових традицій призвело до запозичення практик народних свят і включення їх в офіційно санкціонований святковий канон¹⁵. Частина Саду імені Шевченка, навколо пам'ятника Кобзарю, перетворилася на традиційне місце святкувань з нагоди річниць Тараса Шевченка та проведення різноманітних культурно-масових заходів. Наприклад, 9 березня 1988 р., у День народження Кобзаря, саме в Саду імені Шевченка відбулося масове театралізоване свято молоді, програма якого включала виступи народних українських ансамблів, ігри та конкурси, в яких глядачам пропонувалося показати свої знання українських народних обрядів і звичаїв; лунали вірші Кобзаря. Організаторами свята стали

¹⁴ Див.: Б. Я. Немчонок і О. Л. Сарана, *Харків. Пам'ятні історичні місця* (Харків: Прапор, 1967), 48–53; Галина Андреева і Віталій Олейник, *Харьков за один день. Две экскурсии по городу без экскурсовода*. Изд. 2-е. (Харків: Прапор, 1972): 28–9; Александр Лейбфрейд, Владимир Реусов и Алексей Тиц, *Харьков: Архитектура. Памятники. Новостройки* (Харків: Прапор, 1985): 51–2.

¹⁵ Мальте Рольф, *Советские массовые праздники*, пер. с нем. В. Т. Алтухова (Москва: РОССПЭН, 2009), 349–50.

*Пам'ятник Тарасові Шевченку
(поштова видова листівка, 1970 р.).*

Харківський міськком комсомолу та експериментальний центр молодіжного дозвілля¹⁶.

Пам'ятник Тарасові Шевченку, звичайно, був центральним місцем урочистостей з нагоди проведення Шевченківських днів. Зокрема, 12–15 травня 1988 р. у Харкові тривало Всесоюзне шевченківське мистецько-літературне свято «У сім'ї вольній, новій», учасниками якого стало багато українських письменників (І. Драч, Б. Олійник та ін.). Найбільш пишні урочистості (виступи фольклорних танцювальних і вокальних колективів, майстрів цирку та естради, бандуристів, симфонічного оркестру) відбувалися саме навколо пам'ятника Кобзарю¹⁷. Слід також відзначити, що наприкінці 1980-х рр. частина Саду імені Шевченка навколо пам'ятника Тарасові Шевченку стала місцем маніфестацій і зборів політичних опонентів радянського режиму.

Починаючи з 1960-х рр. усе відчутнішою була тенденція до стандартизації, впорядкування та певного спрощення суспільних і політичних ритуалів у СРСР¹⁸. Радянські свята ставали «буденною справою» та перетворювалися на обов'язковий ритуал, первісне значення якого поступово втрачалося¹⁹. Водночас суспільно-політичні перетворення другої половини 1980-х рр. (концентрованим вираженням яких слугували лозунги «Перебудова», «Гласність» та «Прискорення») спричинили певні трансформації радянських символічних і ритуальних практик, а також їх рецепції. Зокрема, відбувалося «винайдення» нових радянських традицій, одним із найбільш показових прикладів чого слугує День міста Харкова. Його святкування було ініційовано міською владою та проведено за

¹⁶ С. Бобок і Д. Овсянкін, «Лунай, веснянко стоголоса!», *Вечірній Харків*, № 58 (10 березня 1988): 1.

¹⁷ Див.: «Ласкаво просимо! Добро пожаловать!», *Вечірній Харків*, № 109 (12 травня 1988): 1; І. Кірсанов, «Живе слово Кобзаря», *Вечірній Харків*, № 110 (13 травня 1988): 1; І. Советов, «Свято, яке назавжди залишиться з нами», *Вечірній Харків*, № 112 (16 травня 1988): 1.

¹⁸ Алексей Юрчак, *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*, пер. с англ. (Москва: Новое литературное обозрение, 2014), 132.

¹⁹ Мальте Рольф, *Советские массовые праздники*, пер. с нем. В. Т. Алтухова (Москва: РОССПЭН, 2009), 347.

прикладом інших річниць радянських міст, мода на відзначення яких утвердилася в другій половині 1980-х рр. (зокрема, з 1986 р. відновилося святкування Дня міста Москви). На відміну від Дня визволення міста, нове свято отримало характер справжнього народного гуляння. Ідеологічні аспекти, пов'язані з «боротьбою трудящих» і вшануванням пам'яті загиблих у роки війни, були витіснені на другий план. Перший День міста відбувся в Харкові 20 вересня 1987 р. Дата святкування не була ідеологічно вмотивованою. До середини 1990-х рр. святкування Дня міста відбуватиметься щороку в четверту неділю вересня, а надалі – 23 серпня (День визволення міста).

Перші Дні міста Харкова цікаві ще й тому, що зафіксували еволюцію радянського святкового канону: перехід від святкових демонстрацій центральною частиною міста до фестивалю (у формі костюмованого карнавалу). Святкова програма першого Дня міста була насиченою, святкування й народні гуляння охопили більшу частину міста і стали знаковою подією для харків'ян. Характерною рисою свята була його децентралізація – святкові заходи відбувалися паралельно в кількох знакових місцях Харкова. Ця особливість свята збережеться й у наступні роки. Іконографія Дня міста мала регіонально орієнтований характер. Цікавим є факт використання під час першого Дня міста гербів Харкова різних історичних часів, що загалом порушило звичну радянську святкову іконографію та стало чи не єдиним подібним випадком поєднання дорадянської та радянської міської символіки. Сценарій святкування Дня міста передбачав залучення різних соціальних, професійних, етнічних, субкультурних і вікових груп містян. Прикладами слугують парад дитячих колясок, хода ветеранів, виступи колективів народної творчості.

Урочисте відкриття свята відбулося на майдані Дзержинського. Сценарій урочистого відкриття складався зі святкових промов, виступів дитячих художніх колективів і вшанування Леніна пісню про нього та покладання квітів до його пам'ятника. Кульмінацією урочистого відкриття стало злітання сотні голубів, що символізували мир. Найбільш зворушливим моментом було нагородження немовлят іграшками і медалями «Народжений у Харкові»²⁰.

Особливу увагу слід звернути на святкову акцію «Рух агітпоїздів міцями революційної, бойової і трудової слави». Характерні для радянської пропаганди агітаційні поїзди (а також агітаційні пароплави) набули під час Дня міста зовсім нового смислового та символічного значення. Основою для «агітаційних поїздів» під час першого Дня міста в Харкові слугували три платформи вантажних трамваїв. Перша платформа відтворювала початковий період історії міста XVII – XVIII ст. Платформа містила характерні атрибути козацької доби: гармати, списи, шаблі. Актори були вдягнені в козацький одяг, зокрема чоловіки носили шаровари, папахи та мали довгі вуса. Друга платформа відображала XIX ст. Образи акторів

²⁰«Бути сонцю над нашим містом!», *Вечірній Харків*, № 218 (21 вересня 1987): 1.

доповнювалися фраками й циліндрами. Третя платформа позначала радянський період історії міста та була прикрашена гаслами «Декрет про мир», «Декрет про землю», «Вся влада Радам»²¹.

Слід відзначити, що «агітаційні поїзди» першого Дня міста Харкова загалом продовжували традиції «політичного карнавалу», що набув поширення в першій половині 1920-х рр. і відзначався видовищністю, театралізацією тощо. Як відомо, протягом наступних часів надання радянським святковим демонстраціям карнавального характеру було офіційно заборонено, проте окремі елементи карнавального типу все ж зберігалися та набули допоміжного значення під час міських урочистостей (насамперед слід згадати різноманітне художнє оформлення святкових демонстрацій плакатами та платформами промислових підприємств, навчальних закладів, державних установ тощо, які були стилізовані їхніми назвами, державними нагородами, лозунгами, емблемами, зображеннями знарядь праці та продукції міських заводів і фабрик, портретами політичних діячів тощо)²². Також «агітаційні поїзди» засвідчили певну еволюцію, можливо, одного з найбільш характерних складників радянської ритуальної моделі – святкової демонстрації: від революційного ритуалу, учасником якого була «вся маса трудящих», до своєрідного карнавалу за активної участі професійних виконавців та пасивної участі глядачів. Отже, унікальність використання «агітаційних поїздів», а також гербів та емблем Харкова різних історичних часів, полягала насамперед у репрезентації під час Дня міста тягlostі дорадянської та радянської історії міста.

Сценарій святкування Дня міста включав також й інші символічні форми, характерні для радянської святкової традиції: свято для піонерів і школярів у Центральному парку культури і відпочинку імені Горького; свято поезії, музики і гумору в сквері Перемоги; свято образотворчого мистецтва та концерт фольклорних і народних колективів у Саду імені Шевченка; свято балету і балного танцю біля Харківського театру опери і балету; свято пісні «Революцію славлю» на Площі Радянської України (нині – майдан Конституції); театралізована вистава за участю духових оркестрів на Пролетарській площі (нині – Сергіївський майдан) та святковий феєрверк, що став кульмінацією святкування²³.

Певним еталоном для святкування Дня міста в Харкові можна вважати ювілеї великих міст СРСР (наприклад, 200-річчя Дніпропетровська в 1976 р. або

²¹ «Подорож крізь глибину століть», *Вечірній Харків*, № 218 (21 вересня 1987): 1.

²² Більше про еволюцію радянського «політкарнавалу» див., наприклад: Эмилия Кустова, «Советский праздник 1920-х годов в поисках масс и зрелищ», *Неприкосновенный запас*, № 3, 2015, <https://magazines.gorky.media/nz/2015/3/sovetskij-prazdnik-1920-h-godov-v-poiskah-mass-i-zrelissh.html>.

²³ Див.: «20 вересня – День Харкова», *Вечірній Харків*, № 214 (16 вересня 1987): 4; «Бути сонцю над нашим містом!», *Вечірній Харків*, № 218 (21 вересня 1987): 1; «Подорож крізь глибину століть», *Вечірній Харків*, № 218 (21 вересня 1987): 1.

1500-річчя Києва в 1982 р.). Про це свідчить не лише використання типових символічних форм, що послідовно відтворювали радянський святковий канон, а й характерне для міських ювілеїв перетворення значної частини міста на святковий майданчик (з широким використанням засобів театралізації та/або карнавалізації). Водночас слід враховувати, що ювілейні заходи мали більш грандіозний характер, передбачали використання більшої кількості символічних форм, а їхня іконографія семантично була виразнішою, ніж іконографія Дня міста. Крім того, слід враховувати, що ювілейні події часто висвітлювалися радянською пропагандою як загальнодержавні урочистості, натомість День міста – переважно як суто міське свято²⁴. Ювілей як форма культурної пам'яті формував міфологічно перероблений образ минулого й одночасно виконував функцію репрезентації змісту і трансляції значень міської культурної пам'яті. Зокрема, міські ювілеї в радянські часи ставали засобом «винайдення» дати створення міста, часто це призводило до подовження його історії. Наприклад, саме в досліджуваний період виникли та утвердилися в публічному просторі міста щонайменше три дати заснування Харкова (1654 р., 1655 р., 1656 р.). Кожна з них знайшла відповідне відображення в ювілейних виданнях²⁵ або міському просторі, що зрештою позначилося на датах святкування ювілеїв міста. Наприклад, 300-річчя Харкова відзначалося в 1956 р., хоча частина урочистих заходів проходила у вересні 1955 р. Своєю чергою, 325-річчя міста було відзначено в червні 1981 р. Святкування 335-річчя заснування міста відбулося у вересні 1991 р., у День міста Харкова.

*Кадри документального фільму
«День відкритих сердець» (1988 р.),
присвяченого святкуванню
першого Дня міста в Харкові.*

²⁴ Звичайно, не всі ювілейні дати в СРСР відзначалися пишно. Зокрема, в одних випадках міські ювілеї являли собою помпезні загальнодержавні святкування, а в інших – святкування проводилося лише на рівні міста й області (наприклад, 700-річчя Львова в 1956 р.). Див.: Yaroslav Isaevych, «City Anniversaries: Lviv, Kyiv, and Lviv Again», *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 33–34, (2008–2009): 239–253.

²⁵ Наприклад, у ювілейному виданні до 300-річчя Харкова датою заснування міста вказується 1956 р. Див.: Алексей Михайлик, *Харькову 300 лет. 1656–1956* (Харьков: Обл. изд-во, 1958).

Структурними компонентами радянських ритуальних практик були різноманітні семіотичні форми, виражені в таких знакових системах, як маніфестації, промови, жести, музика, спів, емблеми тощо. Як відзначає Штефан Плаггенборг, організація радянських святкових заходів була вищою формою репрезентації радянської політичної системи, оскільки під час їх проведення зливалися в одне ціле різні рівні вираження: слово, зображення, рух та інсценування²⁶.

Показовим прикладом слугують мітинги на промислових підприємствах Харкова. Вони часто влаштовувалися з нагоди святкових подій (випуск ювілейної продукції – 2-мільйонний телевізор, 200-тисячний трактор тощо – або отримання підприємством державної нагороди), з метою легітимації рішення радянського уряду (насамперед мітинги на підтримку зовнішньої політики СРСР) тощо. Мітинги відбувалися не тільки на території підприємств, а й у публічному просторі міста (наприклад, мітинги на площі Дзержинського біля пам'ятника Леніну, де робітники зачитували трудовий рапорт-клятву²⁷). Часто проводилися мітинги, що засвідчували трудові звершення харків'ян (наприклад, запуск чергової лінії громадського транспорту²⁸).

Починаючи з другої половини 1950-х рр. відбувалося швидке зростання кількості професійних (трудових) свят і «винайдення» нових радянських «обрядів переходу»²⁹. Серед професійних свят слід згадати День шахтаря, День будівельника, День машинобудівника, День металурга, День енергетика, День преси тощо. Окрему увагу варто приділити традиціям трудових колективів. Одним із прикладів може слугувати урочиста посвята в робітники, яка зазвичай проходила в цеху, в червоній кімнаті підприємства, заводському музеї, Будинку або Палаці культури, клубі тощо. Розпорядниками цієї церемонії були наставники «молодого робітничого поповнення» – здебільшого партійні активісти, депутати, робітники, які були нагороджені державними відзнаками та почесними званнями тощо³⁰.

Особливе значення надавалося проведенню локальних святкувань – свято вулиці, свято району тощо. Організацією таких святкових акцій займалися місцеві партійні організації. Подібні святкування відзначалися яскраво вираженим ідеологічним складником. Програма свята зазвичай включала агітаційну лекцію, концерт художньої самодіяльності, зустріч з ветеранами війни та праці, масові ігри тощо. Водночас під час таких святкувань окрема увага приділялася локальним особливостям певного району та міста загалом. Одним із прикладів може

²⁶ Штефан Плаггенборг, *Революція і культура: Культурні орієнтири в період между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма* (Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2000), 287.

²⁷ М. Заячківський, «Клятва Іллічу», *Вечірній Харків*, № 87 (14 квітня 1970): 3.

²⁸ О. Червченко, «Довгождани хвилини», *Вечірній Харків*, № 109 (12 травня 1970): 1; «Трамвай на новій трасі», *Вечірній Харків*, № 230 (1 жовтня 1970): 1.

²⁹ Мальте Рольф, *Советские массовые праздники*, пер. с нем. В. Т. Алтухова (Москва: РОССПЭН, 2009), 342.

³⁰ В. И. Воловик, В. В. Данков, Г. П. Ерхов и др., *Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации* (Москва: Профиздат, 1986), 11–12, 267–276.

Палац одруження в Харкові (поштова видова листівка, 1985 р.).

слугувати свято «Ми – харків'яни!», що відбулося в одному з нових житлових масивів Харкова у вересні 1978 р.³¹

Починаючи з другої половини 1970-х рр. «вивченню і поширенню радянських традицій і впровадженню свят та обрядів як важливого засобу утвердження норм і цінностей соціалістичного способу життя» мали сприяти комісії з радянських традицій, свят та обрядів, а також створені при комісіях обрядові служби, що загалом перейняли на себе функції ритуальних спеціалістів³². Наприклад, підготовкою сімейно-суспільних обрядів займалися спеціалізовані фірми з промовистими назвами «Свято», «Світанок» тощо. Фірми виконували замовлення, пов'язані з підготовкою офіційної частини весілля та урочистої реєстрації новонароджених, ритуальними послугами, вивченням попиту населення на різні види обрядових послуг³³. Водночас офіційно визнавалося, що загальний рівень забезпечення населення обрядовими послугами і товарами залишався доволі низьким, зокрема

³¹ Т. Бровко, «Бути Харкову зразковим містом! Запрошує рада мікрорайону», *Вечірній Харків*, № 227 (30 вересня 1978): 3.

³² Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про утворення комісій по радянських традиціях, святах та обрядах» від 16.01.1978 № 2927-ІХ, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/UP782927.html.

³³ Див., напр.: В. І. Воловик, В. В. Данков, Г. П. Ерхов и др., *Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации* (Москва: Профиздат, 1986), 143–154.

через недостатню кількість приміщень урочистих подій та будівель для проведення траурного ритуалу, пунктів, салонів і фірм обрядових послуг, залив післяобрядових урочистостей, бюро ритуальної служби і спецкомбінатів³⁴.

Як відзначає Мальте Рольф, протягом 1960-х рр. спостерігалася помітне зростання партикулярних святкових культур, а власне святкування все більше переміщувалися в паралельну царину приватного життя радянських громадян³⁵. Відповідно, офіційно санкціоновані святкові дати перетворилися на постійні приводи для святкування в неофіційних умовах. Важливим складником неофіційного сценарію святкування були застілля, які зазвичай не протиставлялися державним святкуванням, а були логічним їх продовженням³⁶. Отже, державні свята слугували своєрідними формальними приводами, що легітимізували приватні святкування вдома (в колі родичів і сусідів) та на роботі (в колі колег). Як відомо, державні та партійні інстанції прагнули контролювати приватне життя громадян. Не випадково особлива увага приділялася унормуванню післяобрядових урочистостей з нагоди сімейних та інших святкувань, для яких створювалися спеціально оснащені зали. Наприклад, подібні зали в будинках побутових послуг мали становити конкуренцію закладам громадського харчування (ресторани, кафе, столові тощо). Останні також не залишалися поза увагою державних органів. У кожній області було створено перелік закладів громадського харчування, які рішенням виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів були закріплені за відповідними підрозділами обрядової служби³⁷.

* * *

Отже, протягом 1960–1980-х рр. святкові традиції Харкова слугували цілком радянської пропаганди та загалом відтворювали радянський святковий канон. Мова ритуальних практик ставала все більш унормованою та формалізованою. Фундаментальним структурним елементом радянської святкової хореографії залишалися колони демонстрантів, які маршували центральною частиною міста, торуючи своєрідний «процесійний шлях». Основні урочистості зазвичай відбувалися на головному в місті майдані Дзержинського. Святкові маніфестації значною мірою закріпили за майданом та прилеглими вулицями статус «центральної частини» Харкова. Особливо під час масових державних свят звичний (профан-

³⁴ Постанова Рада Міністрів Української РСР «Про дальше зміцнення матеріально-технічної бази соціалістичної обрядовості в республіці» від 25 серпня 1983 р. № 356, http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP830356.html.

³⁵ Мальте Рольф, *Советские массовые праздники*, пер. с нем. В. Т. Алтухова (Москва: РОССПЭН, 2009), 343.

³⁶ *Интерв'ю з очевидцями міських святкувань у м. Харків (1960–1980-х рр.). 12 інтерв'ю*. Архів проекту «CityFace: Practices of the Self-Representation of Multinational Cities in the Industrial and Post-Industrial Era».

³⁷ В. И. Воловик, В. В. Данков, Г. П. Ерхов и др., *Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации* (Москва: Профиздат, 1986), 149.

ний) міський простір набував сакралізованого значення, а монументальні місця пам'яті, які розташовувалися в межах цього простору, перетворювалися на своєрідні фігури заступників. Підтвердженням цього слугують місця проведення масових державних радянських свят, особливе значення серед яких належало річницям «Жовтневої революції», Дню Перемоги, Першотравню, Дню народження Леніна тощо. Одночасно державні та партійні органи намагалися посилити контроль над святковими просторами партикулярних урочистих заходів, перемістивши їх у спеціально спроектовані зали та кімнати в клубних закладах, Палаці та Будинки культури, Палаці та Будинки урочистих подій тощо.

Починаючи з другої половини 1980-х рр. намітилася диверсифікація міського святкового ландшафту. «Пошук» та «винайдення» нових традицій, які продукували б нові смислові моделі та форми їх репрезентації, призвели до перетворення окремих святкових заходів (насамперед, Дня міста Харкова) на справжні «народні гуляння», які об'єднували різні частини міста та ставали знаковими подіями для харків'ян у пізньорадянські часи. Перетворення Харкова на «суцільний концертний майданчик» вочевидь мало виконувати консолідуючу та репрезентативну функції. Зрештою, тенденція до поступової диверсифікації святкового ландшафту та децентралізації святкових практик стала одним із чинників деконструкції радянського святкового канону, призвела до втрати радянськими традиціями низки властивостей (зокрема, релевантності та адаптабельності).